

Könyvnyomtatás és betűdízítés a XV-XVI. században Magyarországon

Kovács Ágnes* és Kocsis Katalin**

*Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 1088 Budapest, Múzeum krt. 6-8
(sengacsavok[[kukac]]freemail[[pont]]hu) ** Eötvös Lóránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar (csacsakakacs[[kukac]]vipmail[[pont]]com)*

Összefoglaló

Az elkövetkezendő néhány oldalon a magyar könyvnyomtatás kezdeti szakaszának előzményeit, fontosabb körülményeit illetve velejáróit szeretném bemutatni. Külön figyelmet fordítva a korai tipográfiára, betűtípusokra illetve a könyvdízítés és illusztrálás jellemzőire, ezen belül a betű- és dekorációkészítés technikájára, a sokszorosítói grafikai eljárásokra. Végül a legjelentősebb XVI. századi magyar nyomdákról, felszereltségükről és tipográfiájukról lesz szó.

Kulcsszavak: könyvnyomtatás kezdete, korai betűtípusok, könyvdízítés, könyvnyomtatás szerepe, első magyar nyomdák

Abstract

On the next few pages I would like to introduce you the precedent and the early stages of the Hungarian typography, the main circumstances and the consequences; giving special attention to the early typography, lettering, book decoration and characteristics of the illustration, with a special regard to the reproductive graphic methods, character - and decoration-making technology. Finally, the Hungarian printing-houses of the 16th century and its facilities and typography will be introduced.

Keywords: the beginning of the book printing, early letters, book decorating, the role of the book printing, the first hungarian printing houses

Bevezetés

A régi, nyomtatott könyvek a sokszorosító művészetek legkorábbi emlékei. A nyugati országoktól eltérően Magyarországon a grafika csaknem valamennyi korai emléke szinte kizárólag könyvekben (nyomdabetűk és könyvdízítés formájában) maradt fenn.

A nyomtatott könyv újdonságai és újításai

A nyomtatás eljárását már a 11. században ismerték Kínában, ám a mai értelemben vett könyvnyomtatást 1450 körül, Mainzban az aranyművesből lett nyomdász, Johann Gutenberg találta fel (Wikipedia 2008).

Gutenberg munkássága (Kocsis Katalin 2008)

Gutenberg találmányának lényegét a köztudat általában a betűk mozgathatóságában látja, holott az egész mesterség minden folyamatát (úgy, mint a betűmetszés, matricakészítés, betűöntés, a szedés és nyomtatás technikája) úgy kigondolta, hogy az az elkövetkezendő több mint 300 évben alig változott (V. Ecsedy 2004). Csupán a betűk szedésének pontossága változott, a könyvnyomtatás alapelvei és folyamata nem.

Gutenberg elsődleges célja találmányával a legszebb kézírás hű utánzása volt, az írásnál gyorsabb, olcsóbb, szöveg helyességileg pontosabb módszerrel. A kézírás utánzásához majd 250 betűt és betűpárt volt kénytelen használni, de ez a század végére lényegesen leredukálódott.

A korai betűtípusok

Német nyelvterületen évszázadokon keresztül a fraktúr betűtípus a jellemző, Gutenberg is ezt alkalmazta.

Ám még a mainzi mester életében, 1646-ban megjelent az antikva betűtípus, amely Adolph Rush strassbourgi nyomdász nevéhez fűződik, ám lényegében Itáliában bontakozott ki és innen terjedt el az európai humanista nyomdászok körében. 1500 körül jelenik meg az antikva fontos alfaja, a kurzív (dőlt antikva) betűtípus. Ennek és a görög nyomdabetűnek a megalkotásában a velencei Aldus Manutiusé volt a főszerep.

Ezek mellett folyamatosan kialakultak keleti írások (héber, cirill, arab) nyomdabetűi is.

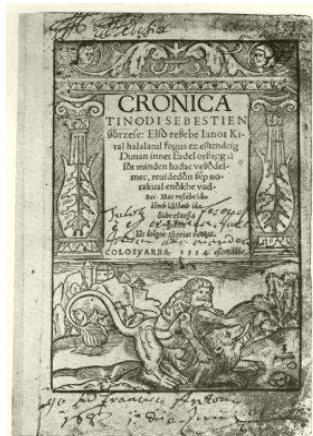
Címlap megjelenése

A könyvnek az a része, amelyen a nyomdász formaalkító készsége és képessége, művészi szándéka legteljesebben érvényesül, a könyv arca, azaz a címlap. A címlap megjelenése az egész írásbeliség szempontjából korszakalkotó, hiszen a kéziratok kódexeknek nem volt címlapja.

Kezdetben még nem a mai értelemben vett címlapjuk volt a könyveknek, azt csupán egy-két írott sor helyettesítette. A könyv kiadásával, nyomtatásával kapcsolatos adatok eleinte könyv végén, a kolofonban szerepeltek, az 1500-as évek elején kerültek át a címlapra.

A címlapon szereplő adatokról hamar egységes elképzelés alakult ki: a szerző, a cím és az impresszum került ide. Utóbbinak tartalmaznia kellett a városnak, kiadónak, nyomdának a nevét és a dátumot.

A címlap dekorálásának lehetőségét már a XVI. század elején felfedezték. Európa-szerte elterjedt a fametszetes címlapkeret, melynek üres részébe szedték a címet, illetve ide került a könyv végéről, a kiadói vagy nyomdászjegy, amely egyszerre funkcionált dekoratív elemként és mesterjegyként. (1. kép)

1. kép. A kolozsvári Heltai-nyomda által készített Tinódi Lantos Sebestyén Cronicájának címlapja

A könyvdizítés és betűkészítés technikája

Könyvdizítés és könyvillusztrálás

A nyomtatott könyveket legjellemzőbben nyomdász-és kiadói jelvényekkel, címlapkeretekkel, iniciálékkal, fejlécekkel, záródíszekkel, könyv tartalmát bemutató illusztrációkkal és ábrákkal díszítették.

Ám a könyvdizítés és illusztrálás fogalmát nem szabad összekeverni: a könyvdizítés a könyv szépítésére szolgál, ezáltal szoros összefüggésben van a tipográfiával és általában a könyv megformálásával, kinézetével. A díszítés akkor szép és sikerült, ha egységet alkot a tipográfiával, a szöveggel, és a könyv egészével. Az illusztráció pedig elsősorban arra szolgál, hogy segítsen értelmezni a szöveget, közelebb vigye a könyv tartalmát az olvasóhoz, vagyis képi módon jelenítse meg a leírtakat. A valóságban viszont nem lehet ilyen élesen elhatárolni ezt a két funkciót, különösképp a régi könyvekben, hiszen több illusztráció értelmezhető díszítésnek is és fordítva.

Technikai és felhasználhatósági szempontból az egyszerűbb, általánosabb illusztrációk voltak hasznosak, mivel többféle könyvhöz fel lehetett őket használni. A díszeknél is érthetően főleg azokat részesítették előnyben, amelyek nem keltettek közvetlen asszociációt, inkább dekoratív, de szokványos ábrázolások voltak. Érthető tehát, hogy a korai nyomtatványoknál ezért nagyobb teret kapott a díszítés, mint az illusztrálás.

Betű- és dekorációkészítés technikája (V. Ecsedy 2004)

A könyvek nyomdai úton való díszítésének legrégebbi módszere a fametszet alkalmazása volt, amely a könyvnyomtatással azonos, magasnyomásos eljárás. A fametszet és a szedett szöveg együtt nyomtatható.

A fametszés munkafolyamatának részei, különböző technikák esetén is azonos: rajzolás, metszés, a festék felvitele és a nyomtatás. A díszek egy részét azonban nem fába, hanem fémbe vésték, továbbá voltak öntött díszek is. A fába vagy fémbe vésett díszek lenyomatuk alapján nemigen különböztethetők meg egymástól, legfeljebb jellegzetes sérüléseik alapján: a fém ugyanis elgörbülhetett, a fa pedig elhasadt. A fa sérülékenyebb volt, de szebb nyomatokat lehetett róla nyerni, mint a fémről. A fametszet rajzolója és a metsző általában nem ugyanaz a személy volt. Általában művészek (pl.: Holbein) készítették a képeket, amelyeket majd fába vagy fémbe metsztek. A metszést éles késsel és lapos vésővel végezték. A kimetszett fadúcokat együtt festékezték és nyomtatták a nedves papírra a szedett szöveggel.

A rézmetszés ritkábban alkalmazott díszítési és illusztrálási módszer volt, mivel a fametszéssel

ellentétben a rézmetszés mélynyomású eljárás, és nem nyomtatható együtt a magasnyomású, szedett oldalakkal együtt.

A könyvnyomtatás alapanyaga a patrica és matrica alapján sokszorosított ólombetű. A patricánál kemény fémbe (acélba) vésték bele a betűt, úgy hogy a betű vonala kiemelkedjen, majd ezt verték bele egy valamivel puhább fémdarabba (általában bronzba), így jött létre a matrica, amelyben a betű rajza mélyebben fekszik. Míg a patrica egyedi darab volt, a matricából több is készülhetett, de matricával sem volt felszerelve minden nyomda. A matricából betűöntő szerszám segítségével puha, ólom alapanyagú nyomdabetűket lehetett önteni.

A nyomtatott könyv díszei

A szövegkezdet hangsúlyosabbá tételének kézenfekvő, a kéziratosság korából öröklött módja az iniciálé, ami a nyomtatott könyvekben fekete-fehér fametszetes képecskék formájában jelent meg. A kisebb-nagyobb négyzög alakú kis képekben nemcsak a betű rajza található, hanem egyéb díszítés is: növényi minta, állat-, ember- és szörnyalakok, illetve egyéb dekoratív motívumok (2. kép). Egy teljes iniciálésorozat tartalmazta az ábécé összes betűjét azonos méretben, egységes díszítéssel. Általában egy nyomdában többféle méretű iniciálésorozat is megtalálható volt.

A régi könyvek talán legsajátosabb díszítési eszköze a tipográfiai ornámen, azaz nyomdai cifra vagy körzet volt. Ezek ugyanúgy metszéssel és öntéssel készültek, mint a nyomtatóbetű, és pontosan úgy szedhetők és nyomtathatók is. Általában a szövegek tagolására alkalmazták, illetve ezek felhasználásával csupán tipográfiai eszközöket felhasználó címlapkereteket és díszeket lehetett alkotni. A különböző nyomdák megkülönböztethetők a körzetalkalmazásuk alapján.

A könyv díszítésének további módja a kétszínű nyomás. Igényes könyveknél a címlap egyes sorait vagy szavait, illetve díszes kezdőbetűt pirossal nyomták.

2. kép. A bártfai Guttesell-nyomdából származó iniciálé

A sokszorosító grafikai eljárások és a könyvnyomtatás elterjedése Magyarországon (Soltész Zoltánné 1961)

Grafikai eljárások (metszetek) elterjedése

A könyvnyomtatás kialakulásával az olcsó és könnyen szállítható metszetek Magyarországra is viszonylag gyorsan eljutottak és széles körben népszerűekké is váltak. A metszetek másolása a XV-XVI. században Európában általános szokás volt, ugyanúgy, ahogy egy-egy díszítőmotívum, kompozíciós- vagy részletmegoldás átvétele is. A kereskedelmi kapcsolatok megerősödése is segítette a metszetek terjedését (pl. számtalan Dürer-metszet érkezett hozzánk, melyeknek hatása sok korabeli festményen jelentkezett), ezenkívül jó néhány (főleg németalföldi és német) illusztrált könyv is eljutott Magyarországra.

A metszetek elterjedése, népszerűsége ellenére a grafikai eljárások nehezen honosodtak meg hazánkban. Bizonyára több fametsző is tevékenykedett az országban, főleg szerzetesek és ötvösök, ám név szerint keveset ismerünk, mint például Antal szerzetest, aki valószínűleg a szentlőrinci pálos rendházban szentképeket metszett, ám nem maradt fenn egyetlen műve sem. A magyarországi fametszők ekkoriban főleg kártyákat és szentképeket készíthettek a szegény nép számára, az igényesebb közönség érdeklődése elsősorban a külföldi művekre koncentrált. Kezdetben a nyomdák megalakulása sem segítette a metszés hazai elterjedését.

Az ősnymdák

Hess András 1472-ben felállított budai könyvsajtójának ma ismert két nyomtatványában egyetlen fametszet sincs. A legelső magyar nyomtatvány, a nagy várakozással kiadott *Chronica Hungarorum*, amely a magyarok történetéről szól latin nyelven, nem tartalmaz illusztrációt, pedig vonzerejét jelentősen emelhetné volna néhány szemléltető metszet. A másik kötet, amely Basilius Magnus De legendis poetis és Xenophón *Apologia Socratis* című művét tartalmazza, nem igényelt illusztrációt.

A második magyar nyomda, az ún. *Confessionale*-nyomda, amely Budán működött 1477 és 1480 között, felszereltsége szerényebb volt, és látszólag több nehézséggel küszködött, nem foglalkoztathatott grafikusokat. Nyomtatványai szintén illusztráció nélkül jelentek meg.

A XVI. századi magyar nyomdák megalakulása

A két rövid életű XV. századi nyomda megszűnése után fél évszázadig nem létesült új könyvnyomtató műhely Magyarországon. Ennek elsődleges okai a társadalmi-gazdasági elmaradottság és a török megszállás volt. Új gazdasági és kulturális központok

alakultak a modernizált nagybirtokokon és a zavartalanabb körülmények között fejlődő felső-magyarországi és erdélyi városokban. A földbirtokos osztály megerősödésének hatására a főurak (anyagilag is) támogatták a kultúrát: jellemző, hogy jó néhány XVI. századi nyomda a főurak birtokain működött. De ezek nem széleskörű olvasótáborral rendelkező műhelyek, a kiadott művek száma is igen csekély volt. Viszont a megerősödött polgárság kultúrközpontokká alakuló városai már komoly könyvnyomtató műhelyekkel rendelkeztek.

A könyvnyomtatás újraindítására Erdélyben történtek az első törekvések. Mindezt a viszonylag zavartalan politika, az ipari fejlettség, anyagi jólét, és a kultúrára való általános igény tette lehetővé. A polgárság egyre növekvő könyvszükségleteinek fedezésére a XVI. század első felében már létesült két száz nyomda. A század közepén, Kolozsvárott kezdte meg munkásságát a harmadik erdélyi nyomda, a Hoffgreff-Heltai sajtó.

A Felső-Magyarországon más volt a helyzet, mivel a török támadásaitól megkímélt területeken folyamatos volt a kulturális fejlődés. Kassa, Pozsony, Lőcse, Eperjes és Bártfa már a XV- XVI. században fontos művészeti szempontok, ahol már a XV. században jelentős könyvmásoló és díszítő tevékenység folyt. De a fejlett kül- és belkereskedelem miatt sokáig (1578-ig) nem alakultak nyomdák, mivel a lakosság fedezni tudta a könyvszükségleteit külföldi forrásokból. Az első felső-magyarországi nyomdát a könyvkereskedéssel foglalkozó Gutgesell Dávid állította fel Bártfán.

A Dunántúlon a XVI. században egyetlen állandó nyomda sem működött, ahogy a török megszállta területeken sem. A lakosság könyvszükségletét a kolozsvári sajtó és a Debrecenben munkálkodó könyvnyomtatók fedezték.

A könyvnyomtatás szerepe, fontossága, dekorációi

Könyvnyomtatás a XVI. században az új eszmék és a kultúra széleskörű terjesztője, a haladás fontos előremozdítója volt. A hitújítást (a reformáció eszméit) és a biblikus műveltséget terjesztő művek mellett egyre több világi tárgyú munka – krónika, históriás ének, humanista frás és a klasszikus irodalom remekei – jelent meg a hazai nyomdáiban. A könyvnyomtatás újabb rétegeket vont be a művelődni vágyók táborába.

A nyomdászok ízléses, tetszetős könyvek kiállítására törekedtek. A grafika magyarországi fejletlensége miatt sok nehézséggel kellett megküzdeniük a díszítés terén. Elsősorban fametszeteket használtak, amelyeket néhány nyomdatulajdonos maga készített, mások pedig külföldről szereztek be. Ám a legtöbben szerényebb könyvdíszeket is használtak, mint például a körzet (3. kép). A többnyire levélformát vagy valamilyen keleti díszítőmotívumot ábrázoló nyomdai cifrák szinte

divattá váltak a XVI. században. A grafikákon és a körzeteken kívül öntvényről készült iniciálékat és záródíszeket is előszeretettel alkalmaztak. Szélesebb körben való felhasználásuk a XVI. század második felében alakult ki, az ekkor forgalomban lévő öntvények nagy részét Jacobus Lucius helmstedti nyomdász és fametsző állította elő és terjesztette. A század végén Európa-szerte már ugyanúgy használták az iniciálé- és záródíszöntvényeket, mint a körzeteket, így ezek már nem tartoztak a könyvnyomtató műhelyek sajátos jellemvonásai közé.

3. kép. Nyomdai cifrák, ún. Aldus-levelek

A nyomdák felszereltségének néhány jellemzője

A változatos módon díszített XVI. századi hazai kiadványok azt mutatják, hogy a magyarországi nyomdák hasonló felszereltségük díszítés terén, mint a nyugat-európai nyomtatóműhelyek. Szinte kivétel nélkül rendelkeztek díszes kezdőbetűkkel, öntött vagy sokszorosított díszekkel, különféle típusú és méretű betűkkel.

Díszek és illusztrációk (V. Ecsedy 2004)

Ám a fametszetes illusztrációk és díszek terén sokkal több a bizonytalanság. Mivel igen ritka volt, hogy fametsző dolgozzon a nyomda mellett (csupán Sárváron és Kolozsvárott volt jellemző), ezért általában külföldről származó dúcokat, vagy azok helyi mester által készített másolatát használták. Név szerint kevés ilyen helyi mesterről tudunk: a sárvár-újszigeti nyomdában dolgozó Johannes Strutius, a brassói humanista és nyomdatulajdonos Johannes Honterus, a Kolozsvárott működő Jacobus Lucius és a külföldön is ismert Hoffhalter Rafael és azok a fametszők, akiknek csupán a szignója maradt fenn.

Iniciálésorozatokat tekintve általában a nyomdában azonos sorozaton belül egy betűből egy dúca volt a műhelynek. Ritkább esetben, mint például a bártfai Gutgesell-nyomdában, egy-egy iniciálésorozatban ugyanabból a betűből akár két-három is rendelkezésre állt.

Záródíszként alkalmazott díszítmények nagy része pedig sokszorosított, öntött dísz, amelyek egyidejűleg számos helyen forgalomban voltak. Az ilyen jellegű díszekhez a nyomdák könnyen hozzájutottak, ezáltal szép kiállítású könyvek jelenhettek meg olyan nyomdáiban is, amelyeknek nem voltak fametszetes dúcái.

Rézmetseteket főleg külföldről szereztek be.

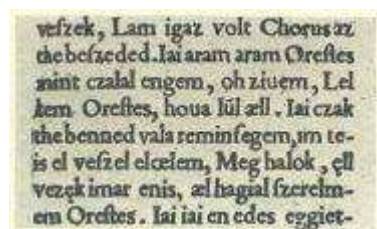
A nyomtatott könyv legkönnyebben a betűkészlettel együtt beszerezhető nyomdai cifrákkal volt díszíthető. Legegyeszerűbb változatukat, a különböző méretű

Aldus-leveleket (3. kép) rendszerint egyenként nyomtatták a címlapra vagy a fejezetek végére. A változatos reneszánsz cifrák, melyek még az arabeszkekre nyúlnak vissza, címlapkeretté, fejléccé, záróornamenssé összeállva díszíthették a könyveket. A XVI. század folyamán több, mint 60 különféle körzet volt használatban a hazai tipográfiákban.

A magyarországi nyomdák többsége elsősorban külföldről (főleg Bécsből és Lengyelországból) vásárolt, öntött betűkkel dolgozott. Az így beszerzett betűkkel a nyomdászoknak gyakran támadtak nehézségeik, mivel a bizonyos ékezetes betűk, amelyekre a magyar szövegeknél szükség lett volna, nem szerepeltek a vásárolt készletben. Ezért nemegyszer maguk igazították ezeket a magyar ékezet alakjára. Egy-egy a használat során elkopott betű kicserélésére ritkán volt anyagi lehetőség, így azokat akár ötven- száz évig is használták. Ha mégis új betűket akartak beszerezni és nem rendelkeztek matricával, akkor az országot járó, külföldi betűöntők (mint például a sváb Salomon Sultzer) szolgálatait vették igénybe. A nyomdák tehát ritkán végeztek betűöntést, (a XVI. században csupán Hoffgreff-Heltai-nyomda rendelkezhetett matricával), betűmetszést még kevésbé (talán Hoffhalter Rafael Debrecenben feltűnt új antikvatípusa saját, magyarországi metszés lehetett).

Betűtípusok

Magyar nyelvű szövegeknél, illetve a latin nyelvű nem egyházi témájú szövegeknél az antikva típus (4. kép) vált általánossá. Tehát az első Magyarországon megjelent könyv, amely a Hess-nyomdában készült, szintén antikva betűtípussal nyomtatták. AXVI. századi nyomdák zömének általában 10-12 fajta betűből állta felszerelése, ennyi kellett ugyanis a három nyelven (magyar, latin, német) való nyomtatáshoz.

4. kép. Az antikva betűtípus

Német szövegeket fraktúr betűvel nyomtatták. A budai Confessionale-nyomda például három különböző fokozatú fraktúr betűtípussal rendelkezett, ám a tisztán magyar lakosságú Debrecenben egyetlen fraktúr betűs (német nyelvű) nyomtatvány sem jelent meg. Manlius és Gutgesell nyomdájának felszerelése is igen gazdag volt fraktúr betűkben.

A speciálisabb betűket tekintve azt látjuk, hogy görög betűvel a legtöbb XVI. századi tipográfiánk fel volt szerelve. A brassói Honterus-féle műhely például

több, teljes egészében görög betűkkel nyomtatott művet adott ki. Héber betűje mindössze a sárvár-újszigeti nyomdának volt, amelyeket valószínűleg fából metszettek. A cirill betűs nyomtatás viszont határozottan elhatárolódott a latin tipográfiájú nyomdától. Jól elkülöníthető a brassói, szebeni, gyulafehérvári cirill betűs nyomda az ugyanabban a városban működő latin betűs nyomdától. Tehát ahogy Philip diakónus cirill betűs nyomdájának nem volt egyetlen latin betűje sem, úgy nem volt cirill betűje a latin tipográfiájú műhelyeknek.

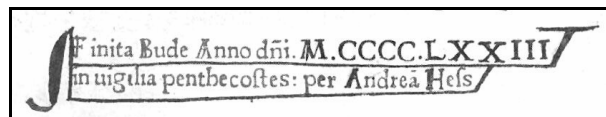
Tipográfia és könyvdizítés a XV-XVI. századi magyarországi nyomdákban (V. Ecsedy 2004) (Fitz József: <http://mek.oszk.hu/01600/01601/html/>)

Az ősnymdák, Honterus brassói nyomdája, a Hoffgreff-Heltai-nyomda, a bártfai Gutgesell-nyomda, a debreceni városi nyomda.

Az ősnymdák

Öt ősnymtatvány készült hazánkban a XV. század folyamán, ebből kettő Hess András budai műhelyében. A legelső hazai nyomtatvány, a Chronica Hungarorum impressumából ismerjük az első Magyarországon működő nyomdász nevét és az első nyomtatott könyv kiadásának évét (1473), amely így hangzik: „Finita Bude anno Domini MCCCCLXXIII. In vigilia penthecostes per Andrea Hess.” (5. kép). A Chronica 133 nyomtatott lapot tartalmazó kötet, első nyomtatott lapján a nyomdász által írt ajánlás található. Reneszánsz antikva betűtípussal készült, mellyel a Basilius-Xenophon-kötetet is nyomtatta. Hess mindkét nyomtatványánál a római Georg Lauer-féle műhely betűtípusait használta, és minden bizonnyal kész, öntött betűkkel rendelkezett és nem volt matricája. Sokszorosított eljárással készült díszítés nincs egyik kötetben sem, a nyomtatás által kihagyott kezdőbetűk helyére általában piros, néha kék tintával egyszerű iniciálékat rajzoltak, továbbá egyik műnek sincs címlapja.

A másik ősnymda tulajdonosának vagy vezetőjének kiléte mindmáig ismeretlen, ezért egyik kiadványa alapján – egyéb adat híján – Confessionale nyomdájának nevezi a szakirodalom. A műhelynek három kiadványa maradt az utókorra: az 1477-ben megjelent Antonius Florentinus Confessionálján kívül még Laudivius Vita beati Hieronymi című munkája és Johannes Han által, 1480-ban kiállított bűnbocsánati levél. A nyomda három, különböző fokozatú fraktúr betűt használt, melyeket nagy valószínűséggel a nápolyi Matthias Moravustól szerzett be öntött betűk formájában.

5. kép. A Chronica Hungarorum kolofonja

Honterus brassói nyomdája

A brassói nyomdát a kiváló tudós és reformátor, Johannes Honterus alapította 1539-ben. Külföldi tartózkodása során ismerkedett meg a fametszés művészetével, a ma ismert legrégebbi magyarországi fametszeteket a XVI. század második negyedében megjelent brassói és sárvári nyomtatványok őrizték meg. A humanista tudós nyomdáját teljes mértékben a művelődés és a hitújítás szolgálatába állította. Honterus komoly hangsúlyt fektetett nyomtatványai külső megjelenésére, díszítésére, könyveit díszítő metszeteket saját maga készítette. A leggyakrabban használt brassói fametszete, a nyomda mesterjegye a kor szokásához igazodva a város címerét ábrázolja (6. kép). A címerekhez hasonlóan az általa készített igényes, stilizált természeti motívumokat tartalmazó címlapkeretek is külföldi (bázeli) hatásokról tanúskodnak. Míg humanista tankönyveinél impozáns reneszánsz címlapkereteket alkalmazott, addig szász nyelven közreadott műveinek díszítése a népművészethez közeledett.

A nyomda birtokában körülbelül 14 betűtípus volt, ebből kilenc egyedileg, fából metszett típus, melyek csak címsorokban és szövegkezdőként voltak használatosak. Honterusnak nem volt túl változatos a betűkészlete: 1547-ig nem volt fraktúr betűtípusa, a német nyelvű szövegeket addig kurzív betűtípussal nyomtatta. A hagyományos antikvát is csak utóda, Valentin Wagner szerezte be, mindaddig a latin szövegeket következetesen kurzív típussal készítette. Nyomtatványaiban nem alkalmazott sem iniciálékat, sem tipográfiai ornamenteket. Ellenben egyéb díszekben (címerek, címlapkeret, záródíszek) nem szenvedett hiányt, feltételezhető, hogy ezek mind Honterus saját kezű alkotásai. Nyomdájára ezen kívül még jellemzőek a gondos rajzú térképek (pl.: Chorographia) és földrajzkönyvek (pl.: Rudimenta Cosmographia).

Honterus 1549-es halála után a brassói könyvsajtó Valentin Wagner irányításával zavartalanul működött tovább 1594-ig.

6. kép. Brassó város címere, mint Honterus egyik nyomdászjelvénye

A kolozsvári Hoffgreff-Heltai-nyomda (1550-1660)

A nyomdát Hoffgreff György alapította 1550-ben Heltai Gáspárral együttműködve, míg előbbi elsősorban a technikai részét, addig az utóbbi a könyvkiadói programot biztosította a nyomda számára. A könyvsajtó hírnevét Heltai alapozta meg, azáltal, hogy szorgalmazta a Biblia és más vallásos művek magyar nyelvű közreadását. Hoffgreff a betűkészletét (feltehetően matricák formájában) tanulmányai során, német földről szerezte be. Ekkor még egyáltalán nem dőlt el, hogy a magyar nyelvű szövegek nyomtatásához fraktúr vagy az antikva a megfelelőbb. Az antikva általánossá válása a magyar nyelvű szövegeknél éppen a Hoffgreff-Heltai-műhely gyakorlatának volt köszönhető, mivel a Hoffgreff által beszerzett betűk jelentős része antikva volt és csak kisebb része fraktúr és kurzív.

Kiadványaik legszebb illusztrációit a fametszés vezető művészegegyénisége, Lucas Cranach készítette, az egyszerűbb díszeket pedig Jacobus Lucius. A kolozsvári könyvdíszítést Lucius emelte a korabeli magyarországi átlagos színvonal fölé. A nyomda betűkkel is rendkívül gazdagon el volt látva: huszonekét féle betűtípusa közül 7 szövegbetű, a többi címbetű volt. A kiadványok nyelvéből adódóan az antikva és a kurzív betűtípusok voltak a legtöbbet használatban, német nyelvű kiadvány igen kis számban készült, pedig a műhely erre a feladatra is fel volt készülve.

Heltai halála után egy ideig szünetelt a nyomda, majd a nehézségek elhárítása után Heltai özvegye vette át a műhely vezetését. Az anyagi nehézségek miatt népszerű művek (históriás énekek, külföldi széphistóriák magyar fordítása) kiadására tért át.

Heltainé halála után ifjabb Heltai Gáspár vette át a műhely irányítását, mialatt jó néhány értékes tudományos munka, tankönyv és vallásos mű is megjelent a históriás művek mellett. A gyakorlott nyomdavezető fokozottabb igényessége a kiadványok külsején, gondosabb, díszesebb kiállításán is tükröződött, továbbá új, bonyolultabb felépítésű, díszesebb nyomdászjegyet is metszetett a műhely számára. Ekkor a metszetek jelentős részét ún. G. C. mester készítette a nyomda számára.

A bártfai Gutgesell-nyomda

1577-ben alapította David Gutgesell alapította a Felső-Magyarország területén az első, huzamosabban működő, városi támogatást élvező nyomdát. A városi tanács nemcsak anyagiakban támogatta a nyomdát, hanem az uralkodónál is közbenjárt Gutgesell vállalkozása érdekében, aminek hatására – a magyarországi nyomdák közül elsőként – a császári privilégiumot is megkapta.

A Gutgesell-kiadványok szép betűkkel, de igen takarékos díszítéssel készültek. Például rendszeresen adott ki naptárakat, ám nincsenek bennük

hónapképek. Könyveit nyomdai cifrákkal díszítette, gyakran ezekből állította össze címlapkereteit (7. kép), ezeken kívül záródíszeket is szívesen használt. A körzeteken és a záródíszeken kívül a szép, egyenletes nyomtatású szövegeket háromféle méretben készült iniciálék teszik változatossá. 1589-ben Gutgesell műhelyében dolgozott Salomon Sultzer sváb betűöntő, aki felfrissítette a nyomdász addigi felszerelését.

Gutgesell 1599-es halálával – örökös nélkül – műhelye működése megszűnt.

7. kép. Balassi Bálint: Beteg lelkeknek való füves kertecske (Bártfa, 1580) kolofon

A debreceni városi nyomda

A debreceni nyomdászat sajátossága, hogy több alkalommal olyan nyomdászok vezették a műhelyt, akiknek korábban saját, önálló műhelyük volt, így felszerelésük átmenetileg a debreceni nyomdát gazdagította.

Első nyomdásza Huszár Gál volt 1561-től, aki miután 1562-ben el is távozott Debrecenből, nyomdai

felszerelésének egy részét otthagyta, így módon a sajtó további működése biztosítva volt.

Hoffhalter Rafael, a neves nyomdász 1563-1565 között dolgozott a debreceni műhelyben.

1569-től Komlós András került a nyomda élére, aki minden bizonnyal Kolozsvárott, Heltainál tanulhatta a mesterséget. Bár ügyes nyomdász volt, munkájának színvonala nem érte el Hoffhalterét. A nagyméretű, szőnyegszerű, elsősorban címlapok díszítésére szolgáló arabeszk fametszetek 1574-től kezdve jelenik meg a debreceni nyomtatványokban.

Komlós halála után Hoffhalter Rudolf vette át a sajtó irányítását. Nyomtatványainak címlapját öntött nyomdai cifrákból összeállított keretekkel díszítette, és a Komlós-nyomda szerény könyvdíszkészletét kiegészítendő új metszeteket is beszerzett.

Hoffhalter Rudolf halála után, 1590-ben Csáktornyai János vette át a nyomda vezetését, utána pedig Rheda Pál került a sajtó élére.

Változatos képet mutatnak a nyomtatványok betűtípusai is. Egy antikvatípusról például biztonsággal megállapítható, hogy Hoffhalter Rudolf helyben metszette. A betűk felújítására 1590-ben került sor, Salomon Sultzer által. A debreceni nyomtatványokban elvéve találunk illusztrációt, ennek elsődleges oka, hogy a nyomda mellett nem dolgozott folyamatosan fametsző, nem úgy, mint Kolozsvárott. A debreceni nyomtatványok képe színvonalban igen változatos, attól függően, hogy ki állt a nyomda élén.

Hivatkozások:

V. Ecsedy Judit (2004) *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei*. Balassi Kiadó, pp 13-30, pp 41-43, pp 52-64, pp 66-80, pp 87-90, pp 108-109.

Soltész Zoltánné (1961) *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*.

Wikipedia (2008) *Könyvnyomtatás*. Legutóbbi frissítés: 2008. augusztus 19. URL: <http://hu.wikipedia.org/wiki/K%C3%B6nyvnyomtat%C3%A1s>

Fitz József *A magyar könyv története 1711-ig*. URL: <http://mek.oszk.hu/01600/01601/html/> [: a képeket is erről az oldalról töltöttem le]